

Troost in dit dal van tranen

Piet Verhagen, **De ziel is in de lucht – liefde is haar gewicht**

KSGV, 2022

ISBN 978 90 75886 65 8

Koen Peeters, **De mensengenezer**

De Bezige Bij, 2018

ISBN 978 90 234 5236 2

Koen Peeters, **De minzamen**

De Bezige Bij, 2021

ISBN 978 94 031 3061 3

Sjaak Körver

DE AFGELOPEN VEERTIG JAAR heb ik jaarlijks enkele dagen doorgebracht in een abdij in Noord-Frankrijk. Nu ik deze woorden schrijf, bevind ik me er weer voor een kleine week. Het is een bijzondere plek die al sinds het begin van de twaalfde eeuw bestaat. Verwoest in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog is het gebouw in de loop van de jaren 1920 weer opgebouwd en in gebruik genomen. Waren het voor de oorlog eeuwenlang mannen, sinds de heropbouw een eeuw geleden leven en werken er vrouwelijke religieuzen. Werk en gebed wisselen elkaar elke dag af, in een vast en vertrouwd ritme.

In de loop van die veertig jaar is er nauwelijks iets veranderd in het landschap. Je kunt kilometers wandelen zonder een dorp tegen te komen. Vorig jaar is de weg opnieuw geasfalteerd en zijn de telefoonpalen weggehaald; ze hadden geen functie meer. Wel zijn de landbouwmachines op de naburige akkers groter en luidruchtiger geworden.

Het gebouw is aangepast aan de behoeften van ouder wordende zusters. Het gastenverblijf is eveneens 'meer in overeenstemming met de eisen van deze tijd'. Maar ja, wat is dat? De gastvrijheid van de zusters is even groot gebleven – de kern van alles. Eisen zijn er nauwelijks, behalve dat je drie keer per dag aan tafel verschijnt. Als gast ben je van harte welkom in de officies, maar het is niet verplicht. Aan tafel zitten er altijd gewone, soms vreemde en verwarde, maar ook aparte en bijzondere mensen. Vorig jaar sprak ik met een oudere dame (uit de laatste categorie) die deze plek al meer dan vijftig jaar bezoekt, een oudgediende. We spraken over onze motivatie om hier steeds maar weer te komen. Haar omschrijving was treffend: 'Het besef dat deze plek bestaat – waar mensen bidden, elke dag afsluiten met het Salve Regina en gastvrijheid bieden – en dat ik daar jaarlijks een keer deel van mag uitmaken, troost mij de rest van het jaar. Het maakt dat ik een zekere vrede kan hebben met mijn leven dat niet over rozen is gegaan.'

Bij het nadenken over dit boekessay, de drie titels en hun samenhang moest ik weer aan die bijzondere uitspraak denken. Wat zegt deze vrouw? Wat klinkt er in en tussen haar woorden? Wat kunnen wij tevoorschijn luisteren in wat zij zegt? Met behulp van de drie publicaties probeer ik te benaderen wat in de uitspraak klinkt en meeklinkt.

De ziel is in de lucht

Met opzet gebruikte ik twee zinnen geleden de term ‘tevoorschijn luisteren’. Deze term speelt een belangrijke rol in de inaugurale rede van Piet Verhagen, die zich al langere tijd heeft beziggehouden met de verhouding tussen psychiatrie en spiritualiteit (zie o.a. Verhagen, 2019; Verhagen & Van Megen, 2012). In zijn rede houdt hij een krachtig pleidooi voor ‘vage’ concepten als ziel, spiritualiteit en liefde in het kader van de psychiatrie en de geestelijke gezondheidszorg. Hij neemt als start het door Bert Bakker gemunte begrip ‘tevoorschijn luisteren’ (Bakker, 2015). Met dit begrip heb ik zelf altijd moeite gehad, omdat de manier waarop Bakker het ‘oude luisteren’ omschrijft in feite bijzonder slecht luisteren is en het ‘luisteren 2.0’ het opentrappen van een deur betekent voor iemand die een beetje over gespreksvoering heeft gelezen en zich daarin heeft getraind. Bijvoorbeeld in de meest bekende en gebruikte methode van Lang en Van der Molen (2020) die stapsgewijs het voeren van een begeleidend of hulpverlenend gesprek toelicht – een model dat ook uitstekend bruikbaar is in het kader van geestelijke verzorging.

‘Tevoorschijn luisteren’ maakte aanvankelijk op mij de indruk van een nogal modieuze formulering, zeker toen hij door tal van geestelijk verzorgers te pas en onpas werd gebruikt en vooral een mystificerende lading ontving. Ik moest over deze hobbel heen bij het lezen van de rede van Verhagen, maar gaandeweg kreeg ik meer respect voor de term zoals door Verhagen gebruikt. Wat hij vervolgens doet, is zoeken naar wat begrippen als ziel, spiritualiteit en liefde te bieden hebben in het kader van de geeste-

lijke gezondheidszorg. Waar vangen we iets op waar deze begrippen op duiden, waar horen we de ziel tevoorschijn? Hoewel de ziel absoluut geen gangbaar begrip meer is in de psychiatrie – integendeel zelfs – benadrukt Verhagen dat de ziel opduikt wanneer mensen iets over hun spiritualiteit proberen uit te drukken, hoe stamelend en vaag ook. Dat gebeurt ook in de psychiatrie, vooral in de verhalen en ervaringen tijdens ‘lastige omstandigheden, in chaos, bij geworstel en stress, in geval van ziekte of onder al te grote druk’ (Verhagen, 2022, p. 20). In navolging van Swinton en Pattison (2010) noemt Verhagen dit ‘limit language’, grenstaal, taal die met moeite (maar toch!) uitdrukt waar mensen naar verlangen en wat zij missen.

In die zin zijn de ziel en spiritualiteit juist krachtige begrippen, juist omdat zij vraagtekens plaatsen en kritiek uitoefenen bij wat normaal en algemeen wordt gevonden. Waar de ziel zich laat horen, is er sprake van gebrokenheid en kwetsbaarheid en tegelijk een grote behoefte aan troost, aan koestering en zorg. Het heeft te maken met wat ten diepste het christendom en andere religies te bieden hebben. Spiritualiteit is gefundeerd op de relationaliteit van de mens en op het menselijk streven naar ‘iets dat zelfoverstijgend is en innerlijke samenhang, integratie bewerkt. Dat bevordert welzijn en innerlijke rust’ (Verhagen, 2022, p. 32). De ziel is hier aan het werk, als levenskracht, beweging of innerlijke rust.

We kunnen nu min of meer duiden wat mijn gesprekspartner in de abdij zo trefkend uitdrukte. Als je, zoals Verhagen het uitdrukt, in het leven getroffen wordt door chaos, druk, ziekte en geworstel, dan zoek je troost en houvast. Dat er mensen zijn die deze troost en houvast bieden, is een geschenk en een weldaad. De mensen op wie mijn gesprekspartner wees, zijn vrouwelijke religieuzen die de ziel ruimte willen geven. Dat doen zij door op hun manier het christelijk verhaal, zo goed en zo kwaad als het gaat, vorm te geven. Sommige dagen

gaat dat goed, klinkt er bezieling in hun zang en gebed. Andere dagen klinkt de routine, zijn de tonen lichtelijk vals, en wil iedereen zo snel mogelijk de kerk uit.

Aandacht voor de ziel en spiritualiteit van cliënten is onontbeerlijk

Mijn gesprekspartner voelde zich al die jaren welkom, opgenomen in de gastvrijheid van het huis. Te weten dat elke avond de woorden 'Ad te suspiramus, gementes et flentes in hac lacrimarum valle' – enigszins vrij vertaald: 'U roepen wij te hulp, kermend en krijsend in dit dal van tranen' – uit het *Salve Regina* ook voor haar worden gezongen, betekent dat er een samenhang is, houvast; een sociaal verband dat haar leven en haar leed overstijgt en een bedding biedt. Het is de ziel die tevoorschijn komt, die zich op een kernachtige manier laat horen in haar spirituele motivatie om jaarlijks die abdij te bezoeken.

De mensengenezers

'Het wezen, er bestaat misschien zoiets als het wezen van de Westhoek. Misschien is het een geest, een daimon, een genius, die niet bestaat als lichaam maar toch sluipt en heerst in het West-Vlaamse landschap. Altijd opnieuw lijkt deze geest te verschijnen: in de huizen, de dorpen en langs de wegen. Het is alsof die geest de hele tijd opstijgt en neerdaalt in het vlakke landschap. Op ijle wijze. Misschien gebeurt de beweging via zonnestrallen, lijsters en leeuweriken, of als een haast onhoorbare tamtam, of via een andere stofwisseling of circulatie. Men kan hem horen hijgen tussen de woorden die de mensen zeggen, in het corpus van zinnen en verhalen die men elkaar vertelt. Als deze geest een verschijningsvorm heeft, dan zit hij waarschijnlijk daarin: in de verhalen' (Peeters, 2017, p. 9).

In dit langere citaat, de eerste zinnen van zijn roman *De mensengenezers*, formuleert Koen Peeters het zoekproces en de thematiek van het boek. Daarin lopen twee lijnen naast elkaar: de eerste lijn schets het levensverhaal en de ontwikkeling van Remi, gebaseerd op het leven van de docent antropologie van Peeters, Renaat Devisch (de naam Remi is een knipoog naar *Alleen op de wereld*; Malot, 1878/2016). Deze Remi wordt in de Westhoek geboren, dichtbij de Franse grens, tussen de kerkhoven van de Eerste Wereldoorlog. Hij is bijzonder sensitief voor de sfeer van het landschap en voor de wel en niet uitgesproken verhalen in zijn familie. Al jong beseft hij dat zijn roeping niet ligt in het boerenleven. Hij wordt jezuïet. In het klooster raakt hij gefascineerd door de verhalen van de uit Congo teruggekeerde missionarissen. Na een studie filosofie, antropologie en later ook psychoanalyse wijdt hij zich aan het leven en de cultuur van de Yaka, een volk in het zuidwestelijk deel van Congo; eerst als onderzoeker ter plekke en later als hoogleraar in België. Wat hij bij de Yaka leert kennen, opent de ogen voor zijn jeugdervaringen in de Westhoek. En omgekeerd maakt wat hij in de Westhoek heeft ervaren, hem gevoelig voor het leven van de Yaka. De tweede lijn is die van een leerling van Remi (een alter ego van Peeters) die onder het mom van het afronden van een scriptie het leven van Remi in kaart brengt en diens reis overdoet.

Als lezer word je ongemerkt meegenomen in die mysterieuze alledaagse wereld van de Westhoek en van de Yaka. Tussen de regels ontstaan beelden en vermoedens. Het kan haast niet anders dat je als lezer aan het eind van het boek een ander mens bent of, beter gezegd, dat je anders naar je zelf en naar de wereld om je heen kijkt. Of misschien nog beter gezegd: dat je je zelf en de wereld om je heen voor het eerst ziet, oog krijgt voor het alledaagse dat tegelijk mysterieus is. Het licht van de maan in de slaapkamer, beddenlakens in de wind, het voetbalveld onder de schijnwerpers, het rit-

me van de trommels, een glas water. Peeters is in staat zijn antropologische blik en zijn literaire vaardigheid te laten versmelten tot een leeservaring die zich opent voor het mysterie, het magische in het leven, de ziel. 'Ja, de geest. Dat is de familiegeest, de geest van de familie waartoe je behoort. De geest maakt je, besmet je. De geest beïnvloedt jou je leven lang, genetisch maar ook door gesprekken en oude familiehistories die rondom je worden verteld. (...) De genius (...) is de plaatsgeest, de genius loci. Hij staat voor de plek, in mijn geval de grensstreek waar ik vandaan kom. Voor mij is dat het lege vlakke land van de Westhoek, met zijn zwaarmoedigheid en het duistere zwijgen. Er zijn bij ons honderdduizenden jongens en mannen gestorven. (...) De daimon is de halfgod in de goddeloze wereld. Hij is de boodschapper en komt je iets zeggen. Zijn mededeling keert je helemaal om. (...) Je moet wel naar de daimon luisteren, hun ongevraagde raad opvolgen. Niets is nog hetzelfde' (Peeters, 2017, p. 291-292).

Ook dit boek werpt een eigen licht op de ervaring van mijn gesprekspartner in de abdij. Het is belangrijk om te weten dat het gebouw – dat in de laatste fase van de Eerste Wereldoorlog een Duits lazaret was – op het eind door de Duitsers is verwoest, en dat in de bossen rondom de abdij de loopgraven terug te vinden zijn die als een ring rond de abdij lagen. Het is een landschap waar tragiek tussen de regels te lezen valt. Een schuldig landschap, in de termen van Armando (1996). In dit landschap kan mijn gesprekspartner haar levenstrategie verbinden met dat van honderden en duizenden anderen. In dit landschap, in dit dal van tranen, wordt gebeden en gezongen om troost, houvast en herkenning. Verhalen van weleer zijn verweven geraakt met het landschap en spreken over het mysterie van het bestaan, over kwetsbaarheid en verlangen, over geluk en gemis, over verlies en troost. De ziel krijgt een kans, laat zich hier tevoorschijn luisteren.

De minzamen

In dit boek neemt Peeters de draad weer op. Hij beschrijft de laatste levensfase van Remi, waarbij hij op verzoek van Remi tal van 'minzamen' – allen uit diens netwerk – opzoekt en hun gedachten en ervaringen optekent en overbrengt aan Remi, als een soort afronding van zijn leven en werk. Er verschijnt een bonte stoet van wetenschappers, kunstenaars, geestelijken, alternatieve genezers en therapeuten die allen iets vertellen of demonstreren hoe zij omgaan met of anderen helpen om te gaan met verlies, verdriet en vergankelijkheid. 'Minzaamheid is volgens Remi niet te verwarren met het zachte, kinderlijke "beminnelijk" of "aimabel". Zeker niet met minnaars, minnaressen. Misschien is minzaam de persoon die uit zichzelf, intrinsiek goed wil zijn in het algemeen, genereus beminnen. Er klinkt een onthechtheid in, wat tederheid, misschien zelfs iets vrooms. (...) Maar de minzaamheid heeft ook altijd iets superieurs. Het valt op: de minzame is wat afstandelijk, soms zelfs neerbuigend. Zwijgen, niet alles willen zeggen, discreet afstand houden. Ernst ook, geen hartstocht. Minzamen doen altijd een beetje geheimzinnig. Want: zouden de minzamen zomaar belangeloos zijn?' (Peeters, 2021, p. 182-183).

Heb oog voor het mysterie van het alledaagse en oefen minzaamheid

In het relaas van Paul – weer een alter ego van Peeters, nu via zijn tweede voornaam – klinkt soms scepsis door, kritiek, ongeloof. Remi spoort hem aan om onbevangen te luisteren en te rapporteren, ook al handelen de getuigen (een term die ook door Verhagen wordt gebruikt) niet zoals verwacht, niet altijd rationeel en regelmatig ook niet ethisch. Hoe om te gaan met contingentie, met idealen die niet uitkomen, met acties die mislopen, met bedoelingen die ver-

Over de auteurs

Piet Verhagen (1957), theoloog en psychiater, is sinds vorig jaar bijzonder hoogleraar aan de KU Leuven namens het KSGV met als opdracht 'Levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid met bijzondere aandacht voor spiritualiteit en psychiatrie'. Daarnaast is hij als psychiater, groepspsychotherapeut en teamleider werkzaam bij GGz Centraal te Harderwijk. In 2019 is hij gepromoveerd op een onderzoek naar de vraag of het mogelijk is consensus te bereiken over het belang van religie (en spiritualiteit) in de psychiatrie wereldwijd. Hij is lid van verschillende verenigingen en commissies waar het raakvlak tussen psychiatrie en spiritualiteit aan de orde is. Hij was tot 2018 hoofdredacteur van het tijdschrift *Psyche en Geloof*.

Koen Peeters (1959) is in Leuven gepromoveerd in de pers- en communicatiewetenschappen, aangevuld met sociale en culturele antropologie. Na een loopbaan op de communicatieafdeling van een bank is hij sinds 2018 fulltime schrijver. De combinatie van een vaste baan, een gezin en daarnaast zijn schrijversbestaan lijkt gemodelleerd naar het leven van Willem Elschot. Hij publiceert sinds 1988 en heeft sindsdien een bijzonder oeuvre tot stand gebracht, waarbij hij steeds zijn antropologische (wetenschappelijke) belangstelling weet te combineren met zijn literaire kwaliteiten. Voor *De mensengenezers* ontving hij de ECI Literatuurprijs en de ECI Lezersprijs.

Renaat Devisch (1944-2020) was antropoloog en verwierf vooral bekendheid met zijn publicaties over de Yaka in Zuidwest-Congo. Als antropoloog wilde hij vooral 'hun leerling en hun getuige zijn', naar de woorden van Claude Lévi-Strauss.

keerd uitpakken of zelfs tot bedrog leiden, met de grenzen van het bestaan, met onrechtvaardigheid en tragiek? Daar willen deze minzamen bij helpen of ondersteunen. Soms doen ze dat klunzig en onprofessioneel, en toch verwijst ook deze inzet en gedrag naar het mysterie van het bestaan. Het is belangrijk dat er mensen zijn die geloven in heil, het goede en het schone, in rechtvaardigheid, in iets of iemand die de fragmenten van het leven samenbrengt. Dat is de inzet van Remi, met behulp van de observaties en gesprekken van Paul: 'Remi bleef maar proberen. Hij pleitte ervoor om poëtisch en paradoxaal te spreken. Hij wilde vooral suggereren, tegelijk verklaren en verhullen. Dat kon, dat was mogelijk. Op die manier wilde hij spreken over de mens levend in tijd en ruimte, en zo komen tot diens omgang met onheil via vervloeking en bezwering en vooral begeestering' (Peeters, 2021, p. 97).

Opnieuw krijgt de uitspraak van mijn gesprekspartner in de abdij meer kader en

diepte. Waar Verhagen op wijst, namelijk op de relationaliteit van spiritualiteit, wordt hier afgetast en al zoekend onder woorden gebracht. Je zou kunnen zeggen dat de zusters in de abdij een gemeenschap van minzamen vormen, precies volgens de omschrijving in het voorgaande. Zij willen intrinsiek goed zijn, maar zijn ook afstandelijk, gedragen zich soms superieur, zwijgen vaak. En toch ... Zij zetten zich in voor troost in gebrokenheid en kwetsbaarheid, met alle beperkingen die hen ook eigen zijn. Dat betekent ook dat spiritualiteit niet alleen voor virtuozen is, voor religieuze krachtpaters of voor profetische helden, maar voor ieder van ons. Stamelend en struikelend slaan we ons door het leven, waarbij sommigen ons helpen om de ziel in ons leven tevoorschijn te luisteren, in beweging te blijven, onze levenskracht te koesteren – ook al glijden die minzamen ook uit, zijn zij bij tijd en wijle niet belangeloos, tonen zij zich regelmatig schijnheilig en misbruiken zij hun positie soms. Dat is uiteindelijk een troost: het zijn mensen

zoals wij allemaal – troost behoevend, verlangend en kwetsbaar.

Tot besluit

Het zal u niet vreemd voorkomen als ik u deze boeken van harte en uitdrukkelijk aanbeveel. Verhagen biedt ons, als geestelijk verzorgers, de concepten en de handreiking om de ziel en spiritualiteit van onze gesprekspartners tevoorschijn te luisteren. Wat hij zegt, komt er in feite op neer dat aandacht voor de ziel en spiritualiteit van cliënten (in de geestelijke gezondheidszorg) onontbeerlijk is, dat het niets vaags heeft, juist als 'limit language' accentueert waar het mensen aan ontbreekt en waar het de zorg node aan ontbeert. Psychiaters, therapeuten en zorgverleners in het algemeen hebben geestelijk verzorgers nodig om die grenstaal mee tevoorschijn te luisteren, te verstaan en te interpreteren. Peeters biedt twee romans – waarin overigens wetenschappelijke inzichten nauwkeurig verwerkt zijn – die ons als geestelijk verzorgers dat tevoorschijn luisteren waar Verhagen mee begon, te leren. Het zijn romans die aansporen om het mysterie van het alledaagse te zien en om minzaamheid te oefenen. Het zijn vormen van bewustzijnsverruiming die ons gevoelig kunnen maken

voor het gevecht dat mensen leveren om zich te kunnen oriënteren in tijd en ruimte, in het spanningsveld tussen gebrokenheid en verlangen.

Dr. J.W.G. Körver was universitair hoofddocent geestelijke verzorging aan de Tilburg University en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging. E-mail: j.w.g.korver@tilburguniversity.edu.

Literatuur

- Armando (1996). *Het schuldige landschap/Die schuldige Landschaft*. Voetnoot.
- Bakker, B. (2015). *Anderen tevoorschijn luisteren. Luisteren 2.0* (2e dr.). Ekklesia.
- Lang, G. & Molen, H.T. van der (2020). *Psychologische gespreksvoering. Een basis voor hulpverlening* (18e dr.). Boom.
- Malot, H. (1878/2016). *Alleen op de wereld*. Gottmer.
- Swinton, J. & Pattison, S. (2010). Moving beyond clarity: towards a thin, vague, and useful understanding of spirituality in nursing care. *Nursing Philosophy*, 11 (4), 226-237.
- Verhagen, P. (2019). *Psychiatry and religion. Controversies and consensus: a matter of attitude*. Shaker.
- Verhagen, P. & Megen, H.J.G.M. van (Eds.) (2012). *Handboek psychiatrie, religie en spiritualiteit*. De Tijdstroom.